

KÉTELY ÉS KONZEVENCIALIZMUS¹

ÁGOTA BARNABÁS

A konzekvencializmus egyik legégetőbb problémája a kételyhez kapcsolódik, egészen pontosan ahhoz a jelenséghez, hogy nem tudhatjuk pontosan, milyen következményei lesznek cselekedeteinknek. Ezt nevezzük a konzekvencializmus episztemikus problémájának. A konzekvencialisták egyik lehetséges útja a probléma kezelésére az, ha egyfajta szabály-konzekvencialista teóriát támogatnak a klasszikus tett-konzekvencialista elméletek helyett. A magyar származású közgazdász és filozófus, John Harsányi is egy ilyen teóriát vázol fel, amelyben egészen máshogy értelmezi a preferenciák és a szabályok szerepét, mint ahogy általában az utilitarizmus képviselői. Amellett érvelek, hogy bár nem oldja meg, de Harsányi elmélete jobban kezeli az utilitarizmus episztemikus problémáját, mint a rivális konzekvencialista elméletek, és az általa képviselt módszert bizonyos értelemben visszatérésnek tekinthetjük a skót felvilágosodás célkitűzéseire.

AZ EPISZTEMIKUS PROBLÉMA

A konzekvencializmus röviden összefoglalva az az etikai nézet, amely azt állítja, hogy az a morálisan helyes cselekedet, ami a jó végeredményeket okozza. Ennek az elméletnek az egyik nehézsége az episztemikus probléma – vagy a tanácstalanság problémája (*problem of cluelessness*). Ez az egyik legsúlyosabb ellenvetés az elmélettel szemben. Ez röviden azt jelenti, hogy nem tudhatjuk pontosan, mi lesz a tetteink következménye. Egyáltalán nem biztos, hogy elérjük a kívánt konzekvenciákat, és az is könnyen lehetséges, hogy nem várt, akár káros következményei lesznek cselekedeteinknek. Éppen ezért a konzekvencializmus nem lesz segítségünkre a cselekvésorientációban, sőt, nem is tudja meghatározni a döntés pillanatában, hogy egy cselekedet erkölcsileg helyes-e vagy sem, márpedig éppen ezt várjuk egy etikai elmélettől (Kagan 1998, 64).

A problémára az egyik lehetséges válasz az, hogy tett-konzekvencializmus helyett a szabály-konzekvencialista módszert választjuk, ami nem cselekedetek, hanem szabályok következményeit vizsgálja. A szabály-konzekvencializmus szerint azokat a szabályokat kell követnünk, amelyek úgy lettek megalkotva, hogy a követésük elhozza a kívánt végeredményeket.

¹ Köszönöm Ágota-Orbán Rékának az észrevételeit, segítségét.

HARSÁNYI METÓDUSA

Harsányi a normatív etikát a döntéselmélet részének tekinti. Úgy véli, azt kutatja a normatív etika – vagy legalábbis azt kellene kutatnia –, hogyan tud cselekedni racionálisan az egyén, ha az a cselekedetei célja, hogy mások preferenciáit teljesítse be (Harsányi 1977, 26). Egy sztenderd döntéselméleti kérdésnél az a cselekvő célja, hogy beteljesítse a saját preferenciáit. Harsányi szerint a döntési helyzet akkor válik etikaivá, ha a cselekvő a sajátjai helyett mások preferenciáit akarja beteljesíteni (Harsányi 1977, 28). A normatív etikának tehát az ilyen jellegű helyzeteket kell vizsgálnia, és arra a kérdésre kell válaszolnia, hogy a cselekvő hogyan, milyen módszer vagy stratégia alapján tud racionálisan dönteni ilyen esetben.

Elsőre úgy tűnik, hogy a preferenciák hangsúlyozása csak egy módszertani fogás, mivel Harsányi fő kutatási területe, a közgazdaságtan is általában preferenciákkal dolgozik. De Harsányi számára más miatt esszenciális eleme az erkölcsnek a preferenciák szerepe. Két érvet is felhoz. Az első az, hogy úgy véli, mi is azt szeretnénk, hogy mások a preferenciáinkat vegyék figyelembe, és ne azt, ami esetleg kívülről úgy tűnik, hogy az érdekünkben áll (Harsányi 1977, 31). Az, hogy vannak preferenciáink, és hogy szeretnénk, hogy ezek beteljesüljenek, könnyen elfogadható, intuitív állítás, amire különösebb probléma nélkül lehet egy elméletet alapozni. Ezzel együtt egyfajta paternalizmust is kiküszöböl az elmélet: ha mások a moralitás talaján állva figyelembe akarják venni érdekeinket, akkor nem abban fognak segíteni, amit ők jónak gondolnak számunkra, hanem abban, amit mi gondolunk jónak saját magunk számára. Számomra ez is egy intuitív, vonzó állításnak tűnik. Harsányi érvelésének van egy további lépcsőfoka: azért kell mások – általunk feltételezett – érdekei helyett a preferenciákat beteljesíteni, mert mi is ezt a bánásmódot szeretnénk saját magunk számára is (Harsányi 1977, 27). A common sense moralitásnak pedig része az, hogy cselekedj úgy, ahogy szeretnéd, hogy veled is cselekedjenek, ezért nekünk is mások preferenciáinak betöltésén kell dolgoznunk.

Úgy vélem, ebből a leírásból is látszik, hogy Harsányi mást gondol az etikáról, mint a legtöbb filozófus. Ami általában a normatív etika kérdése (mi helyes és mi nem), azt Harsányi alapvetésnek veszi, és azt a kérdést helyezi vizsgálódásai középpontjába, amit a legtöbb morálfilozófus elhanyagol: hogyan dönthetünk racionálisan erkölcsi kérdések során. Továbbá, érvelésének egy hangsúlyos pontján hivatkozik a common sense moralitásra (Harsányi 1977, 31), ami alapján számomra úgy tűnik, hogy Harsányi azt feltételezi, hogy a mindannyiunk számára hozzáférhető common sense moralitás valami lényegest fogalmaz meg az erkölcsileg helyes és helytelennel kapcsolatban, vagyis a common sense erkölcsi tudás forrása lehet. Ez mindössze spekuláció

a részemről, Harsányi nem fejt ki bővebben a véleményét ezzel kapcsolatban, és ez megnyitja a lehetőséget a különböző interpretációk számára. Ami világos, hogy a Harsányi által common sense moralitásként leírt jelenség fontos számára, és ez alapján úgy tűnik, hogy érvelése mögött meghúzódik egy implicit metaetika, amit nem fejt ki részletesebben.

ILLUSZTRÁCIÓ, SZAVAZÁS

Harsányi a szavazás példával illusztrálja a saját elméletét, illetve azt, hogy miben térnek el a szabály-utilitarizmus implikációi a tett-utilitarizmus implikációitól. Tegyük fel, hogy van egy kezdeményezés, amit nagyon előnyösnek találunk, és ezért meg akarjuk szavazni. Tudjuk, hogy X mennyiségű szavazat kell a kezdeményezés érvényre juttatásához, és azt is, hogy $X+100$ ember van a kezdeményezés mellett. Egy tett-utilitarista kalkulus szerint csak akkor érdemes elmenni szavaznunk, ha arra számítunk, hogy $X-1$ ember fog a kezdeményezés mellett szavazni, máskülönben felesleges a szavazatunk, hiszen vagy sikerülne a szavazatunk nélkül is, vagy hiába szavazunk, úgysem sikerülne érvényre juttatni a kezdeményezést. De mivel annak, hogy pontosan $X-1$ ember menne el szavazni nélkülünk, sokkal kisebb az esélye, mint hogy nem pont ennyien mennek el szavazni, ezért a tett-utilitarista kalkulus arra ad ösztönzést, hogy ne menjünk el szavazni, így azonban könnyen lehet, hogy nem lesz megszavazva a kezdeményezés, bármennyire is sokan szeretnék (Harsányi 1977, 39).

Harsányi szerint azt várjuk el magunktól és másoktól is egy szabály-utilitarista keretben, ahol mindenki számára világosak a szabályok, hogy menjenek el szavazni, ha egyszer kíváncsnak tartjuk a kezdeményezést.

Felmerül a kérdés, hogy tudja-e kezelni ez az elmélet az episztemikus problémát. Véleményem szerint Harsányi szabály-utilitarizmusa sem oldja meg a problémát, mivel ahhoz arra a kérdésre kellene válaszolnia – a példánál maradva –, hogy mi lesz a következménye annak, ha megszavazzuk a kérdéses kezdeményezést. Tényleg megvalósítják? És ha igen, akkor valóban jó végeredményei lesznek hosszú távon? Ki tudjuk zárni a nemkívánatos következmények lehetőségét? Ezekre a kérdésekre nem kapunk választ, márpedig ezek érintik a konzekvencializmus lényegét. Harsányi ezekre a kérdésekre nem is tér ki, csak felvázol egy döntéshelyzetet, majd azt elemzi tovább. Ezt nem is róhatjuk fel neki, hiszen nem a konzekvencializmus védelmére vállalkozik, hanem annak bemutatására, hogy a szabály-utilitarizmus más cselekedeteket vár el tőlünk, mint a tett-utilitarizmus, és hogy nem redukálható a szabály-utilitarizmus tett-utilitarizmussá.

Ha viszont a két említett utilitarizmus rivalizálásának fényében tekintünk az episztemikus problémára, akkor Harsányi érvelését felhasználhatjuk annak bemutatására, hogy az általa favorizált szabály-utilitarizmus jobban képes kezelni a problémát. Ugyan nem oldja meg, de a szabály-utilitarista módszert követve kisebb mértékben jelentkezik, mert ebben a keretben világos, hogy mit várhatunk el másoktól, illetve, hogy mások mit várhatnak tőlünk, ha abból indulunk ki, hogy tudjuk, mit követel tőlünk a szabály-utilitarizmus, és azt is, mennyien fognak ennek az elméletnek a követeléseit szerint cselekedni.

Harsányi tehát adottságnak veszi az ismeretlent, és azzal a céllal vázolja fel elméletét, hogy mit tehet ennek tudatában a racionálisan cselekvő, mások preferenciáit betölteni kívánó egyén. Ez az elmélet módszerében, célkitűzéseiben nagyon eltér a sztenderd normatív etikai elméletektől. Úgy tűnik, hogy Harsányit ez nem nagyon aggasztotta, ő döntéselméleti problémaként fogta fel a normatív etika kérdéseit. Ezt akár úgy is értelmezhetjük, hogy akaratlanul is visszatért a skót felvilágosodás hagyományához, ami a morálfilozófiában nem azt tartotta az elsődleges kérdésnek, hogy mit kell tennünk, hanem azt, hogy mi működik, vagyis hogyan tudunk egymással relatív harmóniában élni (Schmidtz 2023, i).

DAVID SCHMIDTZ KRITIKÁJA

David Schmidtz többek között azért kritizálja a 20. századi morálfilozófiát, mert az eltávolodott attól, ami a felvilágosodás idejében elindult (Schmidtz 2023). Schmidtz úgy véli, hogy a felvilágosodás idejének tudósai számára Newton volt a példakép, a tapasztalaton alapuló megfigyelés került a figyelem középpontjába, és ez az erkölcsöt kutató morálfilozófusokra is éppúgy igaz. Magyarán, az igazi kérdés ebben az időszakban, hogy mi működik, mitől viselkednek az emberek erkölcsösen, és milyen ösztönzőkkel lehet ezt elérni.

Schmidtz értelmezése szerint a kor többi filozófusa is hasonló módszerrel kezdett hozzá az erkölcs vizsgálatához. Vagyis először az erkölcsös emberek viselkedését kell megvizsgálnunk ahhoz, hogy jobban értsük ezt a jelenséget. Schmidtz szerint éppen ezért kezdi el az emberi természet vizsgálatát David Hume (Schmidtz 2023, 4). Sőt, Schmidtz még ennél is tovább megy, azt állítja, hogy az utilitarizmus is ebben a szellemben fogant. Véleménye szerint az utilitarizmus kezdeténél, vagyis Jeremy Bentham és John Stuart Mill számára az igazi kérdés az volt, hogy mi az az erkölcsi teória, ami a morális viselkedésre sarkallja az embereket (Schmidtz 2023, 5). Ebben az értelmezésben a korai utilitaristák igazi kérdése az, hogyan lehetnek a dolgok jobbak, és éppen ezért foglalkoznak olyan gyakorlati kérdésekkel, mint például a börtönök állapota.

Schmidtz úgy véli, hogy Sidgwicknél találjuk azt a pontot, ahol a morál-filozófia eltávolodott attól a gyakorlattól, hogy hangsúlyt fektessen az emberi viselkedés elemzésére (Schmidtz 2023, 5). Ha elfogadjuk Schmidtz olvasatát, ehhez még hozzátehetjük, hogy a folyamat a korai analitikus filozófiában, a nyelvi elemzésben csúcsosodott ki, ami az emberi viselkedés helyett koncepciók értelmezését tekintette feladatának.

Schmidtz szerint az, hogy a morálfilozófia olyan sokáig figyelmen kívül hagyta, vagy legalábbis nem tulajdonított kellőképpen nagy jelentőséget az emberi viselkedés tanulmányozásának, a mai napig súlyos teher az uralkodó normatív etikai elméletek számára. Peter Singer utilitarizmusát éppen azért kritizálja, mert szerinte Singer azt feltételezi, hogy a jelenlegi helyzetből van egyenes út a cselekedet és a kívánt végeredmény között. Schmidtz rámutat arra, hogy ez a parametrikus játékok esetében – mint például a pasziánsz – ugyan igaz, de a valódi döntéshelyzetek sokkal inkább a stratégikus játékok modelljének felelnek meg – ilyen például a sakk. Ez utóbbiak esetében nincs közvetlen, egyenes út a cselekedet és a kívánt konzekvencia között, mert mások reagálni fognak a cselekedeteinkre. Ezért a kívánt végeredményt több lépcsőben érhetjük el, és folyamatosan számolnunk kell azzal, hogy nem mi vagyunk az egyetlen játékosok. Bár előfordulhat olyan szituáció, ami a parametrikus játékokhoz hasonló, ilyen például Singer híres példája a fuldokló gyermekről (Schmidtz 2023, 48-52). A kívánt végeredmény az, hogy megmeneküljön a gyermek. Ehhez csak annyit kell tennünk, hogy bemegyünk a vízbe és kihúzzuk. Itt egyenes, közvetlen út van a tett és a konzekvencia között, mások reakciójával pedig nem kell számolnunk vagy az egyszerűen elhanyagolható.

De az életben ennél sokkal bonyolultabb helyzetek is adódnak, ilyen például a Singer által is emlegetett globális szegénység, ami már nem parametrikus, hanem stratégikus döntéseket is igényel. Schmidtz kritikaként fogalmazza meg Singer és az utilitarizmus felé, hogy nem tudja kellőképpen kezelni ezeket a kérdéseket, mivel az utilitarista kalkulus előfeltételezi azt, hogy parametrikus helyzetekkel találkozunk, és a stratégiai döntések fontosságát és hatásmechanizmusát az utilitarizmus – és úgy általánosságban a konzekvencializmus – nem tudja kellőképpen inkorporálni. Ezt a vádat akár úgy is rekonstruálhatjuk, hogy az az episztemikus probléma értelmének másik oldala legyen. Ez esetben így hangzana az ellenvetés: nem elég, hogy nem tudjuk megmondani a cselekedeteink közvetlen következményét, a konzekvencializmus módszere már eleve inadekvát a kívánt végeredmények vizsgálatához.

Schmidtz utilitarizmuskritikáját teljes mértékben helyénvalónak látom, egészen addig, amíg azt nem vonatkoztatjuk a Harsányi által felvázolt szabály-utilitarizmusra. Harsányi ugyanis éppen azt hangsúlyozza, hogy az ösztönzők

és az elvárások is számítanak egy morális teória megalkotásakor, és arra alapozza érvelését, hogy ezek figyelembevételével igenis jól vizsgázik a szabály-utilitarizmus. Ehhez hozzátenném, hogy ez leginkább arra a szabály-utilitarizmusra igaz, amit ő képvisel. Harsányi elméletének ugyanis esszenciális eleme, hogy mások is ismerik a szabályokat, és éppen ez teszi lehetővé, hogy tisztában legyünk a lehetséges elvárásokkal, és ez az, ami megfelelő ösztönzöt biztosít az olyan esetekben, mint a szavazás. Ez lényeges különbség, ugyanis a szabály-konzekvencializmus azzal próbálja enyhíteni az episztemikus problémát, hogy aggregálja a tapasztalatokat, de ezek attól még a tett-utilitarista kalkulus sémáján tesztelt tapasztalatok, tehát a szabály-konzekvencializmus szabályai is a parametrikus játékok helyzetére építenek. Ezzel ellentétben Harsányi már eleve stratégikus helyzeteket vizsgál.

KONKLÚZIÓ

Még ha nem is a skót felvilágosodás örökségéhez való visszatérés volt a Harsányi célja, úgy tűnik, mintha mégis ezt tette volna: beemelte a racionális viselkedés elemzését a normatív etikai diskurzusba. Mindezt az akkor még fiatal döntéselmélet és játékelmélet vívmányaival felszerelve. Harsányi ráadásul különösen nagy jelentőséget ad a cselekvőn kívüli szereplők viselkedésének, illetve az egymás viselkedésével kapcsolatos elvárásainknak. Ez pontosan az, amit Schmidtz hiányol a tett-utilitaristáknál. Singerrel ellentétben Harsányi nem parametrikus játékként ábrázolja az erkölcsi döntések helyzetét, hanem stratégikus játékként.

Ha Schmidtz kritikáját komolyan vesszük, és a normatív etikát közelíteni akarjuk a racionális viselkedés elméletéhez, akkor úgy tűnik, vissza kell térnünk Harsányi írásaihoz, melyek képesek megfelelni Schmidtz és a morális tudomány (*moral science*) elvárásainak. Ez pedig – legalábbis a rivális konzekvencialista elméletekkel szemben – újabb lökést adhat nemcsak Harsányi elméletének, hanem a szabály-konzekvencializmus egészének.

Cselekedeteink következménye, csakúgy, mint az emberi viselkedés megértése, talán örökre rejtély marad számunkra. De a teljes siker elérhetlensége nem jelenti azt, hogy ne tudnánk előrelépni ezen kérdések megválaszolására felé. John Harsányi jelentős érdeme, hogy a különböző ösztönzők elemzésével olyan teóriát alkotott, amely sokkal több tényezőt vesz figyelembe az emberi viselkedéssel kapcsolatban, mint más, rivális elméletek. Harsányi szabály-utilitarizmusa ráadásul azt is számításba veszi, hogy magának a normatív teóriának az alkalmazása milyen hatással lesz cselekedeteinkre. Ezáltal Harsányi ugyan nem tünteti el a konzekvencializmus episztemikus

problémáját, de jelentős lépéseket tesz annak megoldása felé. Harsányi elmélete ugyanakkor nagyon eltér a többi normatív etikai elmélettől, mivel ő a racionális döntéselmélet egyik válfajának tartja a normatív etikát, vagy legalábbis azt, ahogyan ő újí ezt a műfajt.

BIBLIOGRÁFIA

Harsányi, John (1977): Rule Utilitarianism and Decision Theory. *Erkenntnis*, 11. (1), 25-53

Kagan, Shelly (1998): *Normative Ethics*. Boulder CO, Westview Press.

Schmidtz, David (2023): *Living Together: Inventing Moral Science*. New York NY, Oxford University Press.